

Mezey Zsuzsanna*

Az 1944-45-ös évi atrocitások dokumentumai a Vajdasági Levéltárban

Munkámban több célt tűztem ki. Először, remélem sikerül eloszlatni azt a tévhitet, hogy az atrocitásokról nem készültek kimutatások. Nem állítom, hogy a listák teljesek, hogy mindenkinek a neve, akit bírósági ítélet nélkül végeztek ki, bekerült a nyilvántartásokba, de sokban segíthet abban, hogy az eddigi kutatások eredményeivel együtt kidolgozhatunk egy közös névsort, így állítva méltó emléket az ártatlanul kivégzetteknek. Másodszer, szeretném felkelteni a helytörténeti kutatók érdeklődését, motiválni őket arra, hogy az eddig összegyűjtött adataikat bővítsék ki levéltári forrásokkal. Harmadszer, a hozzátartozókat szeretném serkenteni arra, hogy kérjék szeretteik rehabilitálását, éljenek törvény adta lehetőségükkel.

A Moszkvai nyilatkozatban (1943. október 30.) az Egyesült Királyság, az Egyesült Államok és a Szovjetunió megerősítette az Egyesült Nemzetek tagországainak elhatározását, hogy a háborús bűnösök felett azokban az országokban ítékezzenek, amelyekben büntetteiket elkövették. A Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács (AVNOJ) elnöksége 1943. november 30-án Jajcában a 10-es számú határozata értelmében megalakította a *Megszállók és együttműködők büntetteit vizsgáló országos bizottságot* (Jugoszláv Levéltár 110-es fondja), majd 1944. május 4-én meghozta a működési szabályzatot is, és az év folyamán több utasítást hozott annak érdekében, hogy az adatokat minél pontosabban tudják a bizottság tagjai begyűjteni. Részletesen meghatározták a hazaárulás, a népárulás, kémkedés, a megszállók erkölcsi támogatásának fogalmát, továbbá a nép ellen elkövetet büntettek csoportját. A Bizottság hatáskörét tovább bővítették azzal, hogy az javasolhatta a háborús bűnös vagyonának állami felügyelet alá való helyezését mindaddig, amíg nem születik bírósági ítélet az adott ügyben. A halálos ítélet és a többéves kényszermunka a vagyon teljes elkobzását vonta maga után. A Bizottságon belül ezért megalakult egy külön részleg az ellenség vagyonának

---

* Mezei Zsuzsanna, levéltáros, Vajdasági Levéltár, Újvidék

összeírására. A Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság először 1943. december 10-én foglalkozott a Megszállók és együttműködők büntetteit vizsgáló vajdasági bizottság megalakításával, majd 1944. március 10-13. között megtartott munkajellegű összejövételén megalapította ezt a bizottságot a tanügyi és propaganda részlegen belül. A Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg főparancsnoksága és a Vajdasági Népfelszabadító Mozgalom „A bűnösök meg lesznek büntetve” c. kiáltványa (1944. szeptember 25.) már arról számolt be, hogy a Bizottság már működik, alakulófélben vannak a helyi szervezetek. „Feladatuk, hogy *összeírják* a büntetteket, az áldozatok adatait, az okozott kárt, és hogy feljegyezzék a háborús bűnösök adatait, akik felett az illetékes bíróságok fognak ítélezni. Ebben a munkában az teljes lakosságnak részt kell vennie... minden hazaszerető embernek kötelessége segíteni a bizottság munkáját.”¹ A tartományi pártbizottság 1944. október 2-ai keltezésű utasításának 5. pontja szerint: „A leghatározottabban le kell számolni az 5. hadoszlop-pal, elsősorban a megszállók közvetlen támogatóival. A pártszervezeteknek a legsokoldalúbb támogatást kell nyújtaniuk az OZNA (Népvédelmi Osztály) szerveinek a háborús bűnösök felkutatásában, elsősorban a svábok és magyarok soraiból, akik népeinket öldösték, üldözték és fosztogatták. Minden banditának büntetteiért el kell nyernie a megérdemelt büntetést”.

A megszállók és együttműködők büntetteit vizsgáló vajdasági bizottság működési szabályzata² a legaprólékosabban meghatározta mind a bizottság szerkezeti felépítését, mind a munka menetét. Az első-től a 6. szakaszig a bizottságokban dolgozók feladatkörének precíz meghatározását foglalták össze. A 7. szakasztól kezdve a bizottság helyi szerveinek a felépítéséről és a munka menetéről adtak pontos tájékoztatást. A 9. szakasz kihangsúlyozta, hogy a helyi szervezett megbízottjait abból a helységről kell kiválogatni, ahol gyűjteni fogják a feljelentéseket, csak kivételes esetekben lehetnek máshonnan. A 12. szakasz szerint „a megbízott a segédjével együtt házról házra járva gyűjti az adatokat és a bizonyítékokat”. A 13. szakasztól kezdve a feljelentési űrlap kitöltésére vonatkozó utasítások szerepeltek, vagyis milyen adatokat kellett bejegyezni az űrlapba. A 18. szakasz a háborús büntett fogalmát magyarázta

---

¹ Áttekintő raktári jegyzék 22. old.

² 183-as fond bizalmas iratok 214/44-es számú jelzet.

meg és felsorolta azokat a büntetteket, amelyek ide tartoztak. Következtek a vagyon ellen elkövetett büntettek. A nép ellen elkövetett büntettek a hazaárulás, néparulás, kémkedés, a megszállók és támogatóik erkölcsi és anyagi támogatása. A felsorolást a következő mondattal zárta a szabályzat: háborús bűnös „általában minden személy, aki a megszállók szolgálatában a népet bármilyen formában engedetlenségre, alázatra biztatta, a népfelszabadító harc ellen szónokolt, ellenállásra vagy akár passzivitásra, bizalmatlanságra buzdított.” A 18-as szakasz háromoldalmi felsorolásban benne volt szinte minden lehetőség, ami miatt valakit felelőségre lehetett vonni.

A 19. szakasz a terhelő bizonyítékokról szólt. Többek között rögzíti, hogy minden személy nyilatkozatát korra és nemre való tekintet nélkül fel lehetett használni bizonyítékként. A 19/a szakasz szerint mindenki köteles volt átadni a bizottságnak a birtokában levő bizonyítékot. A 20. szakasz a kár fajait határozta meg. Ezek szerint a kár lehetett: az élet, a munkahely elvesztése. Az anyagi javak elvesztésénél vagy károsodásánál nagyon széles volt a skála – itt az épülettől kezdve, mindenféle felszerelés, gépek, üzemanyag, nyersanyag és féltermékek, árucikkek, háziállatok, bútorok stb. voltak felsorakoztatva. Még a mezőgazdasági szerszámok pl. ásó, kapa, vagy a konyhai kellékek: kés, kanál; ruházati cikkeknél kabát, cipő stb. is belefért ebbe a listába.

A feljelentés kitöltése után nagyon pontos nyilvántartást vezettek a helyi bizottság tagjai, mind az áldozatokról, mind a bűnösökről. Kötelesek voltak minden este a begyűjtött feljelentéseket bevezetni a helyi nyilvántartásba, és ellenőrizni, hogy teljesítették-e az előirányzott tervet, és ha szükséges volt azt menet közben módosították.

A feljelentések begyűjtésének ütemét vizsgálva kiolvasható, hogy azok kezdetben elég gyéren érkeztek, de a katonai közigazgatás bevezetését követően ez megváltozott.

A háborús bűnöket kivizsgáló bizottság feladata nem csupán az adatok begyűjtése volt, hanem köteles volt fenntartani a kapcsolatot az OZNA-val, az illetékes hadbíróóságokkal, a többi népfelszabadító hatalmi szervekkel, különösen a Vajdasági Népfelszabadító Főbizottsággal és az Állami Vagyonkezelő Igazgatósággal.³ Az OZNA-t külön ki kell emelni,

---

³ Pravilnik za unutrašnju organizaciju komisije, 1944. dec.13. 13. szakasz, 183-as fond bizalmas iratok 214/44-es számú jelzet.

mert egy forrás szerint, amiről később lesz szó, az OZNA hozta meg a határozatokat a kivégzésekről.

A bizottság szervezeti felépítésének és munkájának menetét ábrázoló táblázat a 183-as bizalmas iratokat tartalmazó fond 214/44-es számú jelzete alatt található. A táblázat teljes egészében bemutatja a bizottság teljes tevékenységét számokkal alátámasztva, habár ezek a számok nem a végső eredményeket tartalmazzák, de látható az a precizitás, amivel a bizottság munkáját végezte. A munka menetét három fázisra osztották fel. Az első volt a feljelentések begyűjtése, a második az anyag rendezése és feldolgozása, ami magában foglalta a háborús bűnösökről szóló határozat meghozatalát. Végül, a harmadik fázisban statisztikai kimutatásokat készítettek és a publikáláson volt a fő hangsúly, ami az elaborátumok, beszámolók, képgyűjtemények elkészítését és a sajtó folyamatos tájékoztatását jelentette. Ugyanezen irattári jelzet alatt vannak még különböző szabályzatok és utasítások a bizottság munkájához.

Erre hosszú ismertetésre azért volt szükség, hogy megértsük és használni tudjuk azt a hatalmas mennyiségű iratot, amit a *Megszállók és együttműködők büntetteit vizsgáló vajdasági bizottság* működése alatt létrehozott (650 dobozban 82,5 folyóméter levéltári anyag). A címben említett 1944-45-ös évi atrocitások szempontjából azokra az iratokra helyezek nagyobb hangsúlyt, melyek bizonyítják, hogy a katonai közigazgatás alatt (1944. október 17-től 1945. február 15-éig) bírósági ítélet nélkül végrehajtott kivégzésekről léteznek írásos dokumentumok.

Mint említettem, a bizottság a munkáját már a katonai közigazgatás bevezetése előtt megkezdte. Sajnos erről a munkáról nem maradtak hátra dokumentumok, csak utalások. Amikor a partizánok a Vörös Hadsereggel együtt visszafoglalták a Vajdaságot, a bizottság már készen állt a munkához, nagyon gyorsan megalakultak a helységekben a háborús bűnöket vizsgáló bizottság helyi szervei. Ha azokat a dátumokat vesszük figyelembe, amikor az első feljelentéseket megtették, akkor láthatjuk, hogy november derekától, de legkésőbb december elsején elkezdte munkáját majdnem minden helyi szervezet. Ez alól csak azok a települések képeznek kivételt, ahol gyűjtőtáborokat létesítettek a németek és magyarok számára, ilyen pl. Gajdobra (Szépliget), ahol az első feljelentéseket 1945. márciusában tették meg.

Mindenki tehetett feljelentést, sőt névtelen feljelentéseket is elfogadott a bizottság. Ezeknek a feljelentéseknek az egyik példánya a helyi

bizottságnál maradt, és ezek ma is megtalálhatók a Vajdasági Levéltár Megszállók és együttműködők büntetteit kivizsgáló vajdasági bizottság nevű 183-as számú fondjában a Feljelentések nevű sorozatban. Egy külön kutatási téma lehetne a feljelentések tartalma, mivel a szabályzatban leírt bűnlajstrom nagyon sokrétű volt, szinte mindenkit fel lehetett jelenteni valamiért, ezért sokszor megkérdőjelezhetők a feljelentések valóságtartalma. A feljelentések alapján külön jegyzéket vezettek a kárvallottakról és a bűnösökről. Közben folyt a partizánok megtorló akciója, amikor is bírósági ítélet nélkül végezték ki a magyar, német, horvát, bunyevác, szerb és egyéb nemzetiségű lakosságot. Ezekről a kivégzésekről a Megszállók és együttműködők büntetteit kivizsgáló vajdasági bizottság akkor nem vezetett kimutatást. Ők csak a rájuk bízott feladatot teljesítették haladéktalanul. Gyűjtötték a feljelentéseket, a bizonyítékokat, rendezték a begyűjtött anyagot, készítették a statisztikai kimutatásokat. Közben a károk mértékéről folyamatosan értesítették azt a jugoszláv bizottságot, amelyik a hadi károk összeírásával foglalkozott, és a kártérítés mértékét határozta meg.

A begyűjtött feljelentések alapján az ankétbizottságok feladata az volt, hogy a bizonyítékokat, tanúvallomásokat és minden használható információt egy-egy személyről összegyűjtsenek, és egy személyes dossziét, ügyiratot hozzanak létre minden feljelentett személyről. Ezek az ügyiratok a 183-as fond raktári jegyzékében Inv. br. 1-33904-es jelzete alatt található. Ebben a hatalmas mennyiségű iratban nagyon nehéz eligazodni, de megkönnyíti a helyzetet az, hogy, amikor ezek az ügyiratok megvoltak, segítségükkel meghozták a határozatot, mellyel a feljelentett személyt háborús bűnössé vagy népellenségé nyilvánították. A határozatban azután felsorakoztatták azokat az Inv. számokat, melyek az érintett személyre vonatkoznak.

Mitől függött az, hogy valakit a bizottság határozatában háborús bűnössé vagy népellenségé nyilvánított?

Megszállók és együttműködők büntetteit kivizsgáló vajdasági bizottság a háború folyamán elkövetett büntetteket csoportokra osztotta fel. Bácskában és Szerémségben nyolc-nyolc csoportot határoztak meg, míg Bánátban hatot.

Bácskában a tömeges büntetteket a következőképpen csoportosították:

1. Bejövetel
2. „Hadsereg”
3. Razzia
4. Büntetőtáborok
5. Kényszermozgósítás
6. Kényszerszermunka
7. Deportálás
8. Vagyon ellen elkövetett büntettek

Bánátban:

1. Szisztematikus terror
2. Büntetőtáborok
3. Tömeges kivégzések
4. Deportálás és kényszerszermunka
5. Vagyon ellen elkövetett büntettek
6. Műemlékek lerombolása és megromlása

Szerémségben:

1. Bevezetés
2. A Független Horvát Állam megteremtése
3. Műemlékek lerombolása
4. Dr Elikér (Jakob)
5. Viktor Tomić (rögtönítélő bíróság)
6. Anton Bauer
7. Büntetőtáborok
8. A visszavonuláskor elkövetett büntettek

A feljelentések alapján, vagyis azt véve alapul, hogy a feljelentett személyt milyen bűnnel terheli a károsult, a Megszállók és együttműködők büntetteit vizsgáló vajdasági bizottság meghozta a határozatot arról, hogy a feljelentett háborús bűnös és besorolta valamelyik csoportba. Azokat a feljelentett személyeket, akiket egyik csoportba se tudtak besorolni, népellenessé nyilvánították. A határozatot azután az összegyűjtött bizonyítékokkal együtt továbbították az illetékes hadbírósnak

vagy később a rendes bíróságoknak. A bíróságok csak ezután indították el az eljárást.

A háborús bűnössé vagy népellenességgé nyilvánított személy adatait bevezették az iktatókönyvekbe és személyi karton nyitottak számára. Az iktatókönyvekbe csak a legfontosabb adatok kerültek be: név, foglalkozás, milyen funkciót töltött be a háború alatt, továbbá, hogy melyik tömeges büntettségben vett részt. Ide már csak általános megfogalmazások kerültek, refrénszerű ismételtetések. Az iktatószámokban szereplő sorszám egyben a határozat sorszáma is, így egyszerűen elő lehet keresni a határozatot, és abból meg az Inv. számból megtudható, hogy tulajdonképpen mivel is vádolták az illető személyt.

Itt külön ki kell térni azokra az esetekre, amikor valakit bírósági ítélet nélkül végeztek ki még a katonai közigazgatás bevezetésekor és csak utólag hozta meg a bizottság a döntését arról, hogy a kivégzett háborús bűnös volt, sőt előfordult az is, hogy a bírósági eljárást is lefolytatták és utólag ítélték el (pl. Dupp Bálint, csúrogi plébános esete, akit agyonvertek a csúrogi szerbek, utólag a bíróság is halálos ítélet hozott az ügyben).

A határozathozatal után személyi kartont nyitottak a háborús bűnösöknek és a népelleneseknek is. Ezek a kartonok csak a legszükségesebb adatokat tartalmazták.

A bizottság munkájának precizítására utal, hogy az iktatókönyvbe bejegyzett személyek további sorsát is feljegyezte. Például regisztrálták azt, ha valaki elszökött az országból, a beírt név mellé azt is feljegyezték, ha az ügyben ítélet született, és általában itt az ítélet száma is megtalálható, de azt is beírták, ha valakit a feljelentettek közül ítélet nélkül végeztek ki a katonai közigazgatás bevezetése után. De, mint tudjuk a katonai közigazgatást csak Bánát-Bácska-Baranya területén vezették be, azonban tisztogatási akciók voltak Szerémségben, sőt szűkebb Szerbiában is, ahol a Népfelszabadító bizottságok kezében volt a hatalom. A bírósági ítélet nélküli esetekben a nevek mellé a megjegyzés rovatban a „*presuđen*” kifejezést írták be, és azt mind a kétfajta iktatókönyvbe, vagyis a háborús bűnösök és népellenesekébe is bejegyezték. Meglepő, hogy a népellenesség kategóriában is, ami eleve kisebb bűnösségnek számított, elég nagy számban vannak a feljelentettek között olyanok, akikre lesújtott a partizánok megtorló akciója.

Ugyanez az eljárás valósult meg a személyi kartonok esetében is, azzal, hogy a kartonokat három csoportba osztották „I”, „O” és „P” megjelöléssel. „I” (*pod istragom*) azt jelentette, hogy az illető személynek az ügye még vizsgálati fázisban van. Az „O” (*osuđen*) már jelezte, hogy a bírósági ítélet megszületett, és odaírták melyik bíróságon, milyen szám alatt és milyen ítélet született. A „P” (*presuđen*) kartonocskákon csak a név állt, néha a foglakozást is megjelölték a helység neve mellett.

A népelleneségek személyi kartonjain több adat volt, mert itt nem hoztak külön határozatot, vagyis nem léteznek szabályos formanyomtatványú határozatok.

De mi történt akkor, ha valakit nem jelentett fel senki, mégis a megtorlás áldozatává vált?

1945. február 4-ei dátummal, tehát még a katonai közigazgatás megszüntetése előtt, a Megszállók és együttműködők büntetteit kivizsgáló vajdasági bizottság 54/45-ös bizalmas körrendeletében elrendeli, hogy minden helyi szervezet köteles elkészíteni és a bizottsághoz eljuttatni, azoknak a névsorát, akiket bírósági ítélet nélkül végeztek ki. Ennek a körrendeletnek a teljesítéseként készültek el az ún. likvidáltak névsorai. A névsorok összeállítására nem volt problémamentes, mert néhány helyről csak többszöri felszólítás után küldték el a jegyzéket, másutt viszont beismerték, hogy a felszabadulás utáni napokban történtek olyan kivégzések, melyekről nem tudnak kimutatást készíteni, mert nem vezetett róluk senki semmiféle nyilvántartást. De ezek az esetek inkább kivételnek számítanak és a legtöbb esetben megérkeztek a névsorok. A névsor elkészítőjének alaposságától függött, hogy milyen adatok kerültek fel a nevek mellé. Néhol csak a nevek szerepeltek, és ebben az esetben nagyon nehéz az azonosítás, ha több hasonló nevű személyről van szó (ilyen pl. a szabadkai körzet névsora), de nagy alapossággal elkészült névsorokkal is találkozhatunk, amelyeken minden ismert adatot feljegyeztek. Ilyen például a szenttamási névsor. Ezek a körrendeletre érkező jelentések a 183-as fondban különböző helyeken található meg: pl. a „Szigorúan bizalmas iratok” között vagy a „Háborús bűnök és bűnösök” sorozatban, lehet, hogy a „Kárvallottak és megkárosítottak” részben vannak, de előbukkanhatnak a fondnak teljesen mással foglalkozó részeiben is.

A beérkezett jelentések alapján azután később beírták úgy a háborús bűnösök és népelleneségek iktatókönyveibe, mint a személyes kar-

tonokba a nevek mellé a „*presuđen*” megjegyzést. Azoknak a nevét, akik ezekben a nyilvántartásokban nem szerepeltek, egy külön könyvbe vezették be. Ez a 73-as jelzésű iktatókönyv, és csak a likvidált személyek nevei vannak feljegyezve nemzetiségi hovatartozás szerint. Itt 1006 magyar, 468 horvát és egyéb nemzetiségű neve található. Ennek a könyvnek a külön érdekessége, hogy abban a rovatban, ahol azt kellett megjelölni, hogy ki hozott határozatot a kivégzésről, mindig az OZNA (Népvédelmi Osztály) neve szerepel.

Van még két külön nyilvántartás a kivégzettekről, tulajdonképpen ugyanannak a névsornak az első és második része került elő, ezek csak a neveket tartalmazzák és a helység nevét, ahol a kivégzést végrehajtották. Itt is túlnyomó többségben magyar, szerbek és a horvát nemzetiségű áldozatok nevei vannak.

Nem szóltam még a Megszállók és együttműködők büntetteit kivizsgáló vajdasági bizottság munkamenetének harmadik szakaszáról, a publikálásról és a statisztikai kimutatásokról. Az első két szakaszban begyűjtött adatok alapján a tömeges bűnök csoportjairól ún. elaborátumok készültek. Ezek először leírják a tömeges bűn elkövetésének helyét, módját, idejét általánosságban, majd helységekre leosztva. A könyv második részében azoknak a nevei vannak felsorakoztatva, akik a feljelentések alapján részt vettek a tömeges bűnök végrehajtásában, és ezért őket háborús bűnösökké nyilvánították. Itt újból nem árt kihangsúlyozni, hogy, ha valakit háborús bűnösnek nyilvánítottak, nem biztos, hogy az is volt, sőt a legtöbb esetben hamis feljelentések alapján nyilvánították bűnössé. A nevek mellé odaírták azt is, hogy mi történt azzal a személlyel. Pl. megszökött, elítélték (az ítélethozás helyét és számát is bejegyezték), de azt is odaírták, ha bírósági ítélet nélkül végezték ki. Sajnos sok esetben hiányoznak az adatok, mert még nem születtek meg a bírósági ítéletek, vagy egyáltalán nem is indítottak sok személy ellen semmiféle eljárást. A bűnösök felsorolását először a kormányzóval és miniszterekkel kezdték, majd a Magyar Honvédség és csendőrség tagjaival folytatták. Következtek az állami és köztisztviselők és legvégül a civil lakosság. Ezek az elaborátumok több száz oldalasak, és nagy részletességgel térnek ki mindenre, sokszor hivatkoznak bizonyítékokra, szemtanúk vallomására, a korabeli sajtócikkeire, plakátokra stb. A könyv végén számokban fejezik ki az emberi és anyagi veszteségeket. Több mint húsz ilyen elaborátum létezik, melyek nagyobb része a Vajdasági Múzeum

levéltári részlegénél található meg. Külön elaborátum készült a zsidó lakosság meghurcoltatásáról, a szlovákokról és a Volksdeutsch-okról.

A statisztikai kimutatásokat nagy pontossággal készítették el. A kartonlapra készült táblázatoknak az volt a feladatuk, hogy a háborús kártérítés megfizettetésekor naprakész adatokkal szolgáljanak.

Zárszó helyett: egy levéltárosnak nem az a feladata, hogy az iratok tartalma felett ítélkezzen, kétségbe vonja igazságtartalmukat, azt majd megteszi az idő, a történelem. A levéltáros csak a leírt adatokat látja, és sokszor nem érzékeli a mögöttük rejlő tragédiákat. Adatokkal, számokkal szolgál, és segít eligazodni az iratok tömegében. Remélem ezzel a munkámmal mindezeket ha részben is, de sikerült elérnem.